
HOOFDSTUK I

Onderzoeken van bevinding in preken

1.1 Introductie

Dit onderzoek gaat over de bevindelijke prediking in de Gereformeerde Gemeenten. Wat verstaat men in deze kringen onder ‘het bevindelijke’ in de prediking? Welke inhoud willen sprekers en schrijvers uit dit kerkverband aan de orde stellen met het begrip ‘bevinding’? Wat *doen* predikanten wanneer ze bevindelijk preken? Dat zijn de vragen waar dit onderzoek, op grond van een feitelijke (empirische) analyse van preken uit de Gereformeerde Gemeenten, antwoord op probeert te geven. Uit dit onderzoek komt naar voren dat het ‘aanwijzen van manieren waarop God het geestelijk leven van Zijn kinderen leidt’ de kerncategorie is van de bevindelijke prediking binnen het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten. Daarnaast zijn drie subcategorieën aan te wijzen die een belangrijke rol spelen in de bevindelijke prediking: het onderzoeken van het geestelijk leven van de gemeenteleden, het belichten van dat geestelijk leven vanuit Gods (eeuwig) Wezen en het soteriologisch duiden van de Bijbeltekst. In het onderzoeken van het geestelijk leven staat het zelfonderzoek centraal. Bij het belichten vanuit Gods (eeuwig) Wezen is er sprake van een oriëntatie op zowel een eeuwige achtergrond als een eeuwige toekomst. En bij het soteriologisch duiden van de Bijbeltekst blijkt dat het *doorleven* van de verzoening alle aandacht krijgt.

De bespreking van de bevinding in het onderzoeksmateriaal vindt plaats binnen het ruimere kader van hedendaagse aandacht voor spiritualiteit. Een onderwerp dat in de huidige maatschappij veel omvat en op een brede belangstelling kan rekenen. Dat blijkt niet alleen uit het bestaan van een fenomeen als ‘de maand van de spiritualiteit’, maar ook uit de enorme hoeveelheid publicaties over dit onderwerp. De ervaring of beleving van zichzelf in verhouding tot de omringende wereld en tot het transcendent brengt veel tongen en pennen in beweging.

Tussen alle cursussen, (zelfhulp)boeken en dvd’s die elk jaar op dit

terrein verschijnen,¹ valt op dat er ook sprake is van een toename van wetenschappelijke aandacht en publicaties. Daarbij gaat het om nauwkeurige beschrijvingen van specifieke vormen van spiritualiteit,² om inleidingen in de grondslagen en methodologie van het spiritualiteitsonderzoek³ en om reflecties op spiritualiteit vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines.⁴ Dat ook in het wetenschappelijk onderzoek ten aanzien van spiritualiteit sprake is van een grote breedte, blijkt uit recent onderzoek naar de spiritualiteit in moderne kunst.⁵

Ook de gereformeerde spiritualiteit, waartoe wij ons in dit onderzoek beperken, mag zich in een toenemende wetenschappelijke belangstelling verheugen. Zo waren er de afgelopen jaren in Nederland twee hoogleraren die een aanstelling hadden waarin onderzoek van deze spiritualiteit centraal stond.⁶ Zij schreven, naast wetenschappelijke publicaties op dit terrein, ook voor breder publiek toegankelijke boeken over de gereformeerde spiritualiteit.⁷ Daarmee zorgden ze niet alleen voor toename van kennis over de gereformeerde spiritualiteit als fenomeen, maar ook voor bezinning op de betekenis en inhoud ervan binnen de kring waarin die spiritualiteit voornamelijk voorkomt.

Hoek schreef met *Gereformeerde spiritualiteit* een toegankelijke inleiding waarin hij een typering geeft van deze spiritualiteit. In de bundel *Tedere*

- 1 H. de Roest, *Een buis voor de ziel. Gedachten over de kerk voor binnen en buiten* (Zoetermeer 2010), 68 spreekt over ‘televisieprogramma’s met hoge kijkcijfers, films met enorme bezoekersaantallen, boeken in grote oplages’. Op pagina 77-78 noemt hij lezingen, rituelen, diëten, opvoedingsmethoden, tijdschriften, etc.
- 2 Zie bijvoorbeeld W.J. Hanegraaff, *Western Esotericism: A Guide for the Perplexed* (Londen 2013).
- 3 K. Waaijman, *Spiritualiteit. Vormen, Grondslagen, Methoden* (Kampen 2000).
- 4 A. Roothaan en J. van Saane, *Wat is wijs? Reflecties op spirituele vorming* (Kampen 2007).
- 5 Zie bijvoorbeeld: M. Barnard en W. Stoker (red.), *God in hedendaagse kunst* (Soest 2018) en W. Stoker, *Kunst van hemel en aarde. Het spirituele bij Kandinsky, Rothko, Warhol en Kiefer* (Zoetermeer 2012). Stoker ontwikkelt daarin een ‘kleine theologische kunstleer’ en een inzichtgevend heuristisch model voor het beschrijven van typen van transcendentie.
- 6 J. Hoek, bijzonder hoogleraar Gereformeerde Spiritualiteit aan de PThU te Groningen (inmiddels met emeritaat) en W. van Vlastuin, hoogleraar theologie en spiritualiteit van het gereformeerd protestantisme aan de VU te Amsterdam.
- 7 J. Hoek, *Gereformeerde spiritualiteit. Een actuele bezinning* (Heerenveen 2012); J. Hoek, *Tedere Majesteit. Omgang met God in gereformeerde spiritualiteit* (Zoetermeer 2015); W. van Vlastuin, *Naar het hart van Jeruzalem. Over de betekenis van de geestelijke gemeenschap met Christus voor de prediking* (Houten 2012).

Majesteit gaat hij over hetzelfde thema in gesprek met theologen uit de zestiende tot en met de twintigste eeuw.

Van Vlastuin stelt de betekenis van de geestelijke gemeenschap met Christus voor de prediking aan de orde. Hij gaat daarbij in op wat hij noemt ‘de verlegenheid omtrent het geestelijk karakter van de prediking’.⁸ Hij wijst erop ‘dat de persoonlijke ervaring van Gods genade zich niet één op één doorvertaalt naar de prediking. Ook studenten en voorgangers die de verborgen omgang met God beoefenen, kunnen worstelen met de vraag hoe zij het geestelijk leven moeten duiden in de publieke verkondiging.’⁹ Omdat het voor Van Vlastuin bij dit ‘geestelijk karakter’ van de prediking niet gaat ‘om een identiteitskenmerk van de gereformeerde gezindte als zodanig, maar om een fundamentele dimensie van de prediking, het christen-zijn en het kerk-zijn’,¹⁰ benadrukt hij dat het ‘frisse en het levende water van sprankelende bevindelijkheid’ voor de hele kerk van levensbelang is.¹¹ Daarom moet, zo stelt hij in een wetenschappelijke toespitsing van het boek, de christelijke spiritualiteit in de wekelijkse verkondiging gevoed en versterkt worden.¹² Er is wat hem betreft dus sprake van een nadrukkelijke relatie tussen christelijke prediking en christelijke spiritualiteit. De prediking zoekt woorden om de spiritualiteit van de gemeenschap met Christus, van de persoonlijke ‘bevinding’ van de realiteit daarvan, te duiden. Het gaat in de verkondiging van de kerk immers om de ‘ontmoeting van hart tot hart, namelijk Gods hart met ons hart’.¹³

Zowel in de algemene inleiding in de gereformeerde spiritualiteit van Hoek als in de specifieke toespitsing van Van Vlastuin voor de prediking, is sprake van een benadering vanuit historische of systematische achtergronden. Geen van beiden zoekt langs empirische weg een antwoord te

8 Van Vlastuin, *Naar het hart*, 13.

9 Van Vlastuin, *Naar het hart*, 15.

10 Van Vlastuin, *Naar het hart*, 18.

11 Van Vlastuin, *Naar het hart*, 20. Hij staat in deze visie niet alleen. Ook De Roest, *Een huis voor de ziel*, 15 stelt: ‘Voor het pastoraal handelen (geestelijke begeleiding of ‘zielzorg’), het voorgaan in kerkdiensten en vieringen, het leiding geven aan groepen, het ontdekken van mogelijkheden voor samenwerking in een dorp, buurt of stad is het nodig dat we een pastor geregeld biddend aantreffen. (...) Het is ook voor theologen essentieel dat zij zelf ondervinden hoezeer de ontmoeting met God verheldering en richting geeft.’

12 W. van Vlastuin, ‘Bevindelijke prediking’, in: *Theologia Reformata*, 57.2 (2014), 153-163, 161.

13 Van Vlastuin, ‘Bevindelijke prediking’, 163.

vinden op de vraag wat die gereformeerde spiritualiteit, die bevinding, precies is. Hun werk geeft zicht op de historische en systematische achtergronden van de bevinding, maar laat bijvoorbeeld niet zien welke visie op die bevinding uit de prediking zelf naar voren komt. Dat is een van de redenen waarom ik in dit empirisch onderzoek juist op concrete preken focus.¹⁴ De vraag naar de inhoud van de bevinding die de predikanten in hun preken aan de gemeente willen overdragen of voorhouden, staat daarbij centraal. Welke bevinding willen ze in het leven van hun hoorders bevorderen of hopen ze – in afhankelijkheid van het werk van de Heilige Geest – daarin te bewerken? Over die gepreekte bevinding wil ik meer weten. Daarvan zoek ik een beschrijving te geven. Hoe krijgt die bevinding in preken gestalte?¹⁵

1.2 Doelstelling

In dit onderzoek beperken we ons tot de bevinding zoals die gepreekt wordt. Het onderzoek moet in staat stellen om het concept ‘bevinding’, de inhoud en de werking ervan in de prediking beter te begrijpen.

Het begrijpen van wat ‘bevinding’ is, heeft, naast het persoonlijke element van betrokkenheid op ‘bevindelijke prediking’, als doel bezinning mogelijk te maken op zowel die bevinding zelf als de werking ervan in de prediking. Wanneer, zoals Van Vlastuin stelt, de christelijke spiritualiteit in de kerk in de wekelijkse verkondiging gevoed en versterkt moet worden, dan is (voortdurende) bezinning op die spiritualiteit, op die bevinding, van wezenlijk belang voor de predikanten die hieraan gestalte moeten geven. Omdat de prediking een taak is die, zoals de kerk belijdt,¹⁶ door Christus aan de *kerk* is opgedragen, is die bezinning dus een taak voor het geheel van de kerk.

Een derde doel voor dit onderzoek ligt op het terrein van het actuele spiritualiteitsonderzoek. In dat onderzoek ligt het accent tot nu toe vooral op de grote spirituele bronnen, de grote spirituele teksten. Door

---

14 T.T.J. Pleizier, ‘Homiletic Transitions in The Netherlands. The Spirit, Human Language and Real Preaching’, in: *International Journal of Homiletics*, 1 (2), (2017), 47-64, 51 spreekt in dit verband over een focus op ‘*real preaching*’. De prediking als religieuze praktijk staat in deze ‘*real preaching*’ centraal.

15 Het onderzoek naar de beleving van bevinding bij de hoorders laat ik buiten beschouwing. Dat zou een andere onderzoeksopzet vergen, waarbij de hoorders ondervraagd worden.

16 Zie onder andere Heidelbergse Catechismus Zondag 31, Dordtse Leerregels Hoofdstuk 1, paragraaf 3.

nadrukkelijk te kijken naar de rol van spiritualiteit in de ‘gewone’ wekelijkse prediking komt een heel ander segment van de brede spirituele beleving en beïnvloeding naar voren. Een segment dat waarschijnlijk veel dichter bij de gewone kerkganger staat dan de (vaak in meer ‘verheven’ taal geschreven) bekende grote spirituele bronnen. Op die manier is er niet alleen sprake van vermeerdering van kennis ten aanzien van een spiritueel concept (bevinding), maar vooral ook van kennis van een concept dat duidelijk een rol speelt in de leefwereld van de gemiddelde (gereformeerde) kerkganger. Het doet ertoe in zijn of haar persoonlijk leven. Het betreft niet een ‘hoogtepunt’ in de geschiedenis van de christelijke spiritualiteit, maar juist de persoonlijke spirituele situatie in deelname aan de eredienst en in het eigen geestelijk (be)leven. Dit onderzoek heeft dus mede als doel een aanvulling te bieden op het spiritualiteitsonderzoek door de spiritualiteit ‘dichter bij huis’ te onderzoeken.

1.3 Vraagstelling

Wat is bevinding eigenlijk? Hoe ‘werkt’ het in de geloofspraktijk van de prediking? En hoe onderzoek je dat? Dat zijn de vragen die aan het begin van dit onderzoek centraal staan.

Om te komen tot een beschrijving van het begrip ‘bevinding’ en van de werking ervan in de prediking, is gezocht naar onderzoeksmateriaal dat toegankelijk is, voldoende omvangrijk is (niet alleen qua tekst, maar ook in aantal predikanten) en rijke data kan opleveren. Dat materiaal werd gevonden in preken van predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten. Het betreft preken die in druk zijn uitgegeven, van verschillende predikanten en die nadrukkelijk omschreven worden als ‘Schriftuurlijk-bevindelijke’ preken.

Omdat het in het onderzoek gaat om het begrijpen van bevinding binnen de specifieke context van preken, is gekozen voor een empirisch-homiletische benadering van het onderzoeksmateriaal. Het gaat hierbij om het beschrijven vanuit het gezichtspunt van de betrokken predikanten. Het beschrijven en het komen tot begrijpen vinden plaats vanuit wat de betrokkenen zelf in hun preken naar voren brengen.

Tegen de achtergrond van de gegeven doelstelling wordt de vraagstelling voor dit onderzoek als volgt geformuleerd:

Wat zijn de homiletische kenmerken van de hedendaagse bevindelijke prediking in de Gereformeerde Gemeenten?

Deelvragen daarbij zijn:

1. *Welke visie op de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten kunnen we reconstrueren vanuit concrete preken en secundaire bronnen?*
2. *Hoe staat bevinding in verband met de Bijbeltekst waarover gepreekt wordt?*
3. *Hoe geven de preken gestalte aan de bevindelijke spiritualiteit?*
4. *Hoe worden de hoorders aangesproken in hedendaagse bevindelijke preken binnen de Gereformeerde Gemeenten?*

Het kwalitatieve karakter van dit onderzoek maakt dat de vraagstelling tegelijkertijd specifiek én open moet zijn. De onderzoeker laat zich immers leiden door wat zich in het veld van onderzoek voordoet. Dat betekent dat de vraagstelling bij de start open genoeg moest zijn om daaraan recht te doen.¹⁷ In de loop van het onderzoek volgde een aanpassing aan de ontwikkelingen in het analytisch kader. Daarbij werden de onderzoeksvragen (zowel de hoofdvraag als de deelvragen) gedurende het analyseproces explicieter geformuleerd.¹⁸ De deelvragen kwamen als relevant naar boven in het cyclische en iteratieve proces van de analyse volgens de Grounded Theory Method en vormen een adequate uitwerking van het begrip ‘homiletische kenmerken’ in de hoofdvraag. Deze homiletische kenmerken betreffen dus de ‘gepreekte homiletiek’ (het beeld over prediking dat vanuit de preken zelf ontstaat) en de omgang met de Bijbeltekst, de spiritualiteit en de hoorders.

De overige kernbegrippen uit deze vraagstelling worden in de volgende paragrafen kort toegelicht. Daarbij ligt de focus niet op volledigheid ten aanzien van de feitelijke invulling van de begrippen, maar op het geven van een initiële invulling.

1.4 De Gereformeerde Gemeenten

De Gereformeerde Gemeenten zijn met bijna 108.000 leden¹⁹ qua grootte het derde protestantse kerkverband in Nederland.²⁰ Binnen de

17 H. Boeije, *Analyseren in kwalitatief onderzoek. Denken en doen* (Amsterdam 2014), 43.

18 F. Wester en V. Peters, *Kwalitatieve analyse. Uitgangspunten en procedures* (Bussum 2004), 85.

19 *Kerkelijk Jaarboek 2018 van de Gereformeerde Gemeenten* (Woerden 2018), 331.

20 J. de Hart, *Zwevende gelovigen. Oude religie en nieuwe spiritualiteit* (Amsterdam 2011), 44 geeft een overzicht in tabel 2.2; daaruit valt dit op te maken. Het grootste protestantse kerkverband in Nederland is de Protestantse Kerk in Nederland met in 2011 ruim 1,9 miljoen leden (30 mei 2018 was dat volgens de

zogenoemde kring van ‘bevindelijk gereformeerden’²¹ vormen de Gereformeerde Gemeenten veruit het grootste kerkverband.²² Het merendeel van de Gereformeerde Gemeenten is, net zoals geldt voor het geheel van de bevindelijk gereformeerde kring, te vinden binnen de ‘Biblebelt’.²³ Ze voelen zich verbonden met de calvinistische Reformatie

---

opgave van de PKN ruim 1,8 miljoen, zie www.pkn.nl). Het tweede protestantse kerkverband qua ledenaantal zijn de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt met ongeveer 120.000 leden (30 mei 2018, zie www.gkv.nl).

- 21 De term ‘bevindelijk gereformeerden’ als aanduiding voor deze kring dateert uit 1964, maar heeft pas echt de functie van aanduiding gekregen door het proefschrift van C.S.L. Janse, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten 1985). Zie: F.A. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief* (Heerenveen 2007), 9-10. Voor inleidende informatie over deze groep, zie: J.P. Zwemer, *De bevindelijk gereformeerden* (Kampen 2001).
- 22 De Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk telt naar schatting zo’n ruim 100.000 bevindelijk gereformeerden. J. Smelik, ‘Getalsmatige en geografische spreiding van de zogeheten “gereformeerde-bondsgemeenten” in de periode 1973-2003’, in: *Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, 29, nr. 64 (juni 2006), 33-59 noemt een getal van ruim 400.000 leden vóór de scheuring in 2004, maar T. van de Lagemaat, *De stille evolutie. Individualisering in de Gereformeerde Bond* (Barneveld 2013), 61 geeft aan dat na de scheuring in 2004 290.000 leden zich rekenen tot de Gereformeerde Bond. Hij maakt op 84-89 duidelijk dat het bevindelijke deel daar een van de drie flanken van uitmaakt. Voorzichtig gerekend kom ik dan op ruim 100.000 bevindelijk gereformeerden in de PKN. Maar de Gereformeerde Bond is geen kerkverband. De leden zitten verspreid in allerlei protestantse gemeenten, waarvan een groot deel zich niet (of niet als geheel) zal identificeren met de bevindelijk gereformeerden. Verder horen bij de kring van de bevindelijk gereformeerden ook de Hersteld Hervormd Kerk (ongeveer 60.000 leden), de Gereformeerde Gemeenten in Nederland (ca. 24.000 leden), de Oud Gereformeerde Gemeenten (ongeveer 19.000 leden), de kring rond het blad ‘Bewaar het Pand’ in de Christelijke Gereformeerde Kerken (ongeveer 12.000 leden), een aantal vrije gemeenten (ongeveer 5500 leden), de Gereformeerde Gemeenten in Nederland (buiten verband) met ongeveer 1500 leden en een groep ‘thuislezers’ van rond de 3000 personen. Bij elkaar dus ruim 300.000 personen. Zie voor deze gegevens o.a.: F. van der Veer en C. Janse, ‘De omgang met tradities in de hedendaagse gereformeerde gezindte’, in: J. van Kleeff en J. Methorst (red.), *Traditie in transitie. De plaats van tradities in een veranderende wereld* (Amsterdam 2016), 45-63; J. de Hart, *Zwevende gelovigen*, 44; J. Kregting en C. Sederel, ‘Kerkelijke betrokkenheid in de 21ste eeuw’, in: *Religie en Samenleving*, 8 (1), 41-62 en H. de Vries, *Eredienst aan huis. De verrassende wereld van thuislezers en gezelschapsmensen* (Apeldoorn 2012), 239.
- 23 Er zijn verschillende publicaties over de zogenoemde Biblebelt of Bijbelgordel, maar een goede beschrijving die zowel recht doet aan de overeenkomsten als

in de zestiende eeuw, maar leggen daarnaast de nadruk op ‘de noodzaak van de innerlijke bevinding ofwel de persoonlijke bekering’.²⁴ Met die nadruk op de innerlijke bevinding plaatsen ze zich uitdrukkelijk in de lijn van de Nadere Reformatie, de zeventiende-eeuwse Nederlandse protestantse vroomheidsbeweging.²⁵ Binnen de kring van bevindelijk gereformeerden wordt het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten gerekend als behorend tot de middengroep.²⁶

In de Gereformeerde Gemeenten functioneert het begrip ‘bevindelijk’, net als in de breedte van de bevindelijk gereformeerde gezindte, niet alleen om zich als onderdeel van een kring of groep te onderscheiden en te identificeren binnen het geheel van de gereformeerde wereld – namelijk als ‘bevindelijk gereformeerd’ – maar ook als kwalificatie van een bepaalde prediking. De prediking typeert men binnen het kerkverband als ‘Schriftuurlijk-bevindelijk’.²⁷ Van Aalst geeft van dat begrip een korte invulling: ‘Schriftuurlijk-bevindelijk betekent: de waarheid van de Schrift wordt erin vertolkt vanuit het hart.’²⁸

-
- aan de verschillen tussen de verschillende groepen die daarin een plaats hebben is er (nog) niet. Voor een inleiding op wat er met de aanduiding zowel inhoudelijk als geografisch wordt bedoeld, zie: *Geloof in Nederland, de bijbelgordel in Nederland* (Zwolle 2009) en J.D. Snel, ‘Waarom daar? De Refoband of Refogordel als onderdeel van de Protestantenband’, in: Van Lieburg, *Refogeschiedenis*, 51-91.
- 24 F. van Lieburg, ‘Toe-eigening van de bevindelijke traditie. Refogeschiedenis in historiografisch perspectief’, in: Van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis*, 7-30, 9-10; Van der Veer en Janse, ‘De omgang met tradities’, 47 noemen daarnaast de nadruk op de kenmerken van genade en de bevindelijke ellendekennis als kenmerkend voor deze groep.
- 25 ‘Wij moeten de accenten die de verkondiging van Gods Woord in onze gemeenten altijd hebben gekenmerkt, niet verliezen. Deze accenten vinden we voluit terug in de prediking van de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie als Hellenbroek, Smytegelt, Comrie en anderen.’ A. Moerkerken, ‘Bewaars het en bekeer u. De huidige positie van de Gereformeerde Gemeenten – en hun toekomst’, in: J.H. Mauritz, S.D. Post, W. Visscher (red.), *Herdenk de trouw. Honderd jaar Gereformeerde Gemeenten 1907-2007* (Houten 2007), 53.
- 26 C.S.L. Janse, ‘De bevindelijk gereformeerden: een sociologisch portret’, in: H.C. Stoffels, *Bevindelijk gereformeerden* (Amsterdam 1993), 9-32, 17.
- 27 M. Golverdingen, ‘Bewaard en staande gehouden. De ontwikkeling van de Gereformeerde Gemeenten in het verleden’, in: Mauritz e.a., *Herdenk de trouw*, 19 en 22; *Louter Genade. Over verbond, beloften en prediking*, uitgave op last van de Generale Synode 2001/2002 van de Gereformeerde Gemeenten door het Depuutaatschap vertegenwoordiging en voorlichting, 2002, 51; C.G. Vreugdenhil, *De prediking der verzoening* (Kampen 1999), 11.
- 28 G.J. van Aalst, *Ten dis geleid. Ons avondmaalsformulier* (Houten 2007), 17.

Zowel het zich rekenen tot de *bevindelijk* gereformeerden als het omschrijven van de eigen prediking als Schriftuurlijk-*bevindelijk* onderstreept het belang dat men hecht aan het begrip ‘bevindelijk’, aan de bevinding. Heeft in het eerste geval de toevoeging van het begrip ‘bevindelijk’ vooral een sociologische functie, wanneer het over de prediking gaat, heeft het met name een homiletische betekenis. Het gaat dan over hoe in de concrete preken de Schrift en de (door)werking daarvan in de gelovige ter sprake komen.

Omdat het begrip bevinding zowel in de positionering binnen het geheel van de (Nederlandse) protestantse kerk als in de typering van de prediking een bepalende rol lijkt te spelen, is het nodig om in het kader van dit onderzoek nader in te gaan op de inhoud van dat begrip. Dat zal gebeuren in hoofdstuk 3. Daarin probeer ik helder te krijgen wat het begrip voor predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten precies inhoudt en hoe het zich verhoudt tot het bredere begrip ‘spiritualiteit’.

1.5 De keuze voor een empirische onderzoeksmethode

Immink onderstreept de relevantie van preekanalyse voor de ontwikkeling van de homiletiek²⁹ en Pleizier wijst erop dat empirisch onderzoek naar preken een belangrijke bijdrage kan leveren aan de kennis van wat in preken gebeurt.³⁰ Ook onderzoek naar het bevindelijke in de Schriftuurlijk-bevindelijke prediking zal zich moeten richten op de concrete preekpraktijk. Om zicht te krijgen op het functioneren van de bevinding in de preek zal ‘*real preaching*’ moeten worden onderzocht.³¹ Daarvoor is onderzoek nodig naar de wekelijkse (‘gewone’) prediking. De invulling van het begrip ‘bevindelijk’ in de omschrijving Schriftuurlijk-bevindelijk is immers het meest direct en concreet te geven op grond van analyse van de tekst van de preek. Er is daarom gekozen voor een empirisch-homiletisch onderzoek; onderzoek met een ‘*descriptive attentiveness to lived practice*’.³² Het gaat om het observeren en beschrijven van het onderzoeksma-

29 F.G. Immink, ‘Preaching: Creating Perspective’, in: Gerrit Immink, Ciska Stark (red.), *Preaching: Creating Perspective. Studia Homiletica 4* (Utrecht 2002), 13-24, 22.

30 Pleizier, ‘Homiletic Transitions’, 47 wijst erop dat analyse van preken een veelgebruikte methode is voor onderzoek naar het gebeuren van en in de preek.

31 Pleizier, ‘Homiletic Transitions’, 51 geeft deze omschrijving van het onderzoeksmateriaal bij empirisch preekonderzoek.

32 S.A. Brown, ‘Theological Attentiveness on the Path from Text to Sermon. A Descriptive Approach’, in: D.S. Jacobsen (red.), *Homiletical Theology in Action. The unfinished Theological Task of Preaching* (Eugene Oregon 2015), 17-42, 39.

teriaal binnen de eigen specifieke setting.³³ Die observatie en beschrijving (het empirische aspect) vormt het uitgangspunt voor de reflectie vanuit de predikunde (het homiletische aspect). Het doel van die reflectie is te komen tot een wetenschappelijke beschrijving van de waarnemingen.³⁴

Het gaat dus – anders dan in eerdere sociaal-wetenschappelijke en kerkhistorische onderzoeken over de bevindelijk gereformeerden of over de Gereformeerde Gemeenten – om praktisch-theologisch onderzoek. Het is een vorm van descriptieve theologie. Een theologische beschrijving van hoe in feitelijke prediking de bevindelijke dimensie, als aspect van die prediking, in beeld komt.

Binnen de Gereformeerde Gemeenten is er sprake van een enorme hoeveelheid in druk uitgegeven preken van de eigen predikanten. Bovendien bestrijkt de periode waarin deze preken zijn uitgegeven de hele geschiedenis van het kerkverband vanaf 1907. Er is dus sprake van een grote hoeveelheid en van een lange periode waarin de preken werden uitgegeven. Dat maakt het geven van een totaaloverzicht in een onderzoek als dit onmogelijk. Er is daarom gekozen voor een kwalitatief onderzoek. Het onderzoek richt zich op een aantal preken (ruim 60), op grond waarvan een beschrijving plaatsvindt van de wijze waarop de bevinding in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten functioneert. Het gaat om het reconstrueren en analyseren van het functioneren van de bevinding zoals dat in de preken naar voren komt.³⁵

Omdat beschrijving van de bevinding in de praktijk van de prediking het doel is van dit onderzoek, is gezocht naar een onderzoeksmethode die een goede empirische toegang geeft tot preken. Er is gekozen voor de ‘gefundeerde theorie methode’, de ‘Grounded Theory Method’ (in het vervolg afgekort tot GTM).³⁶ Hoewel deze methode er niet voor

33 Brown, ‘Theological Attentiveness’, 18.

34 De Roest, *Een huis voor de ziel*, 29 geeft aan dat praktische theologie ‘op basis van haar beschrijvingen en in gesprek met Schrift en traditie ook zelf tot een kritische evaluatie’ komt. ‘Zij draagt bij aan de ontwikkeling van inzichten, vormen van praktische wijsheid, waarin theorie en praktijkervaringen worden gecombineerd.’

35 A.C. Verweij, *Positioning Jesus’ Suffering. A Grounded Theory of Lenten Preaching in Local Parishes* (Delft 2014), 30 benadrukt dat juist GTM het mogelijk maakt om een reconstructie en analyse te maken van de visies en handelingen van predikanten zoals die in hun preken naar voren komen.

36 B.G. Glaser en A.L. Strauss, ontwikkelaars van de GTM, noemden het analyseren van preken als toepassing van GTM al in hun *The Discovery of Grounded Theory: strategies for qualitative research* (Chicago 1967), 167.

ontworpen is, is er inmiddels wel sprake van ervaring met het toepassen ervan bij analyse van preken.³⁷ GTM biedt handvatten om op basis van empirisch verkregen materiaal te komen tot beschrijving en theorievorming, ook ten aanzien van prediking. In dit geval dus een beschrijving van de plaats en het functioneren van de bevinding in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten. Deze methode en de wijze waarop die in het onderzoek functioneerde, zullen in hoofdstuk 4 uitgebreider worden toegelicht.

1.6 Het onderzoeksmateriaal

Van Lieburg schreef in 2007 dat boekenplanken vol preken liggen te wachten op onderzoek.³⁸ Daar staan zeker ook preken van voorgangers uit de Gereformeerde Gemeenten bij. Dat heeft een directe relatie met het feit dat er in dit kerkverband structureel sprake is van een predikantentekort.³⁹ Als gevolg daarvan zijn er veel gemeenten waar ten minste in een van de twee zondagse diensten sprake is van het (voor)lezen van een preek. Met 57 dienstdoende predikanten op 151 gemeenten betekent dit dat er veel behoefte is aan gedrukte preken om in de diensten te lezen.⁴⁰ Veel predikanten voelden en voelen zich geroepen om in die behoefte te voorzien. Dat heeft geleid tot een behoorlijk aandeel in die genoemde boekenplanken met preken.

De leespreek geldt binnen de Gereformeerde Gemeenten als bediening van het Woord. Het is niet de voorlezer (meestal een ouderling) die in het lezen van de preek tot de gemeente spreekt, maar de auteur van de preek.⁴¹ Die auteur moet daarom een bevestigde predikant zijn (die nog

37 Zie voor recente voorbeelden: C.M.A. van Ekris, *'Making See'. A Grounded Theory on the prophetic dimension of preaching* (Berlijn/Münster/Wenen/Zürich/Londen 2018); P. Boonstra, *Omgang met de Bijbeltekst in de preek. Een empirisch homiletisch onderzoek* (Zoetermeer 2016) en Verweij, *Positioning Jesus' suffering*.

38 Van Lieburg, *Refogeschiedenis*, 25.

39 B. Labee, *Waarover ging het? Gedachten over het Woord boren en bewaren* (Apeldoorn 2013), 91; J.J. Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven* (Houten 2005), 143; J. Blaauwendraad, *De leer tegen het licht. Belofte en verbond in Woord en Reformatie* (Heerenveen 2000), 15; Janse, 'De bevindelijk gereformeerden: een sociologisch portret', 24.

40 *Kerkelijk Jaarboek 2018*, 330.

41 In de meeste gemeenten is het de gewoonte om na het lezen van de preek de naam van de auteur te noemen. Dat lijkt te bevestigen dat ook voor de hoorders inderdaad sprake is van de visie dat hij/zij in de leespreek aangesproken wordt door de auteur. De preken lijken beluisterd te worden als preken van individuele

dient, of, in geval van het lezen van een preek van een overleden predikant, tijdens zijn leven als predikant heeft gediend).⁴² Vrijwel alle preken die van de eigen predikanten in druk worden uitgegeven, zijn eerst ook (bijna letterlijk) zo door een predikant gehouden.⁴³ De leespreek valt, net als de prediking van een predikant, volledig onder de verantwoordelijkheid van de kerkenraad. De kerkenraad moet dus toezien op de keuze van de leespreek (dat gebeurt meestal achteraf).⁴⁴ Omdat de lezer zelf geen dienaar des Woords is, moet hij de preek lezen zoals hij door de predikant is geschreven. ‘Alleen wanneer een preek te lang is of er iets in staat dat met het oog op een bijzondere omstandigheid er vroeger bijgevoegd is, mag de lezer wat uit de preek weglaten. Hij mag ook wel eens een vreemd woord vertalen. Maar dit geschiedt dan onder verantwoordelijkheid van de kerkenraad. Overigens zijn alle toevoegingen of wijzigingen ongeoorloofd.’⁴⁵

Doordat de leespreken een groot gedeelte van alle verkondiging binnen de Gereformeerde Gemeenten uitmaken, hebben ze door de tijd een grote invloed gehad. Ook is er daardoor sprake van concrete invloed vanuit het verleden op de actuele prediking zoals die in de gemeenten plaatsvindt. Als gevolg van het feit dat er preken uit bijvoorbeeld de Nadere Reformatie of van eerdere predikanten – onder andere uit de historische voorlopers van het kerkverband – worden gelezen, is er letterlijk sprake

---

predikers en niet als boodschap namens bijv. ‘het kerkverband’. Om hier stellige uitspraken over te kunnen doen zou onderzoek onder de hoorders moeten worden gedaan.

- 42 C. de Jongste, *U zij al d’eer! Ambtelijke zorg rondom de leedsdienst* (Tholen 2010), 8; J.J. van Ekeveld, *De Saambinder*, 31 mei 2001, 3-4. Het boekje van ds. De Jongste wordt in P. Schelling en A. Jobsen, *Altijd een preek op zak. Honderd jaar prekenserie Menigerlei Genade* (Utrecht 2014), 157 getypeerd als een ‘instructieboek’ ten aanzien van het preeklezen. Overigens geven Schelling en Jobsen daarbij aan dat dezelfde regel ook uitgangspunt was voor leespreken in de Gereformeerde Kerk en is voor de PKN.
- 43 Labee, *Waarover ging bet?*, 91. Bij veel bundels met uitgegeven preken staat ook in het voorwoord dat de preken letterlijk zo gehouden zijn. Veel zijn vrucht van het uitschrijven van bandopnamen.
- 44 J.J. van Ekeveld, *De Saambinder*, 7 juni 2001, 5-6.
- 45 K. de Gier, geciteerd in: J.J. van Ekeveld, *De Saambinder*, 7 juni 2001, 5-6. De praktijk lijkt iets weerbarstiger te zijn dan hier wordt aangegeven. Ook Schelling en Jobsen, *Altijd een preek op zak*, 158-159 wijzen erop dat veranderingen in principe niet zonder overleg met de auteur mogen plaatsvinden. Het is dus niet alleen een uitgangspunt binnen de Gereformeerde Gemeenten.

van langdurende invloeden.⁴⁶ De leespreken geven, omdat ze vrijwel letterlijk zo als preek zijn gehouden, een heel goed beeld van wat standaard is voor de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten. Ze vormen er een representatieve vertegenwoordiging van. Deze representativiteit en de grote invloed van de leespreken zijn belangrijke redenen waarom als onderzoeksmateriaal is gekozen voor in druk verschenen preken. Een extra reden daarvoor was ook de navolgbaarheid van het onderzoek. Bos wijst er in dat kader op dat gedrukte preken voor ieder toegankelijk zijn, zodat de onderzoeksresultaten gelegd kunnen worden naast de concrete preken waar ze op gebaseerd zijn.⁴⁷

Om de actualiteit van het onderzoek te garanderen, is er in het onderzoeksproces uiteindelijk voor gekozen om voor de analyse alleen gebruik te maken van preken die verschenen zijn na het jaar 2000. Het gaat daarbij om de datum van publicatie van de preken, niet om de vraag wanneer de preek gehouden is of om de vraag of de preek ook daadwerkelijk in een dienst gelezen is.⁴⁸

Naast de preken als primaire bronnen maak ik in dit onderzoek ook gebruik van zogenoemde secundaire bronnen. Dit betreft publicaties van predikanten en overige ambtelijk betrokkenen uit de Gereformeerde Gemeenten, publicaties namens het kerkverband en publicaties die een min of meer door de kerk onderschreven status hebben. Bij de literatuur-opgave geef ik de secundaire bronnen apart weer, zodat helder is welke publicaties ik daartoe reken.

1.7 Persoonlijke betrokkenheid

Ik ben belijdend lid van de Gereformeerde Gemeenten. Dat betekent dat ik hoorder ben van de preken binnen dit kerkverband. Er is daarom sprake van persoonlijke betrokkenheid van mij als onderzoeker op het onderzoeksmateriaal en op het kerkverband waarin het is uitgesproken

---

46 Grandia, *Verbond, prediking en geestelijk leven*, 143.

47 R. Bos, *Identificatiemogelijkheden in preken uit het Oude Testament* (Kampen 1992), 12.

48 In eerder onderzoek heb ik wel gekeken naar welke catechismuspreken er concreet in de Gereformeerde Gemeenten werden gelezen, maar niet naar tekstprediking. Op de vraag of de onderzochte preken ook daadwerkelijk in de gemeenten gelezen zijn, kan ik alleen uit eigen ervaring aangeven dat ik dat voor een deel van de onderzochte preken heb meegemaakt. Ook heb ik van een deel van de preken de 'echte' preek (de door de predikant uitgesproken versie) gehoord, die later dus in druk is uitgegeven.

of voorgelezen. Dat betekent dat het horen houden of voorlezen ervan⁴⁹ – zoals voor elke preek of toespraak geldt – ook iets met mij heeft gedaan. Ook het bestuderen van de preken voor het onderzoek heeft de mogelijkheid in zich dat de inhoud ervan de onderzoeker raakt en beïnvloedt. Coenen wijst erop dat dit inherent is aan kwalitatief onderzoek⁵⁰ en Smaling stelt zelfs dat kwalitatief onderzoek vaak een empathische en dialogische omgang tussen de onderzoeker en het onderzochte [bij hem een persoon, maar m.i. geldt dat ook voor teksten – AvdK] verlangt.⁵¹ Hij wijst erop dat de persoonlijke betrokkenheid van de onderzoeker in kwalitatief onderzoek niet alleen als een bedreiging van de validiteit opgevat hoeft te worden, maar ook een toegangspoort kan zijn.⁵² Juist door zich bewust te zijn van de eigen levensbeschouwing en betrokkenheid en door alert te zijn op de (mogelijke) rol daarvan in het onderzoek, kan de onderzoeker beter recht doen aan het object van studie en daardoor objectiever te werk gaan.⁵³ Binnen dit onderzoek maakt juist de kennis van de inhoud, de context en het taaleigen van de preken het mogelijk om tot een vollediger analyse te komen; die kennis kan leiden tot een genuanceerdere interpretatie.⁵⁴ Immink spreekt in dit verband van een ‘cultuurlinguïstisch raamwerk’ binnen een gemeente (maar dat geldt mijns inziens ook voor een kleiner kerkverband als geheel) dat als een gemeen-

49 Van twee preken uit het materiaal geldt dat ik ze live heb horen houden. In hoofdstuk 4 zal de selectie van preken voor dit onderzoek worden toegelicht. Het is goed om hier expliciet aan te geven dat de hier bedoelde twee preken in de selectie waren opgenomen zonder dat ik de inhoud had gelezen en voor ik ontdekte dat ik ze zelf daadwerkelijk had gehoord. Zoals in de vorige noot aangegeven, geldt voor enkele preken uit het onderzoeksmateriaal dat ik die in diensten heb horen voorlezen.

50 H. Coenen, ‘De stilte hiernaast. Fenomenologische reflecties over kwalitatief onderzoek en het religieuze’, in: A. Smaling en E. Hijmans, *Kwalitatief onderzoek en levensbeschouwing* (Amsterdam 1997), 100-114.

51 A. Smaling, ‘Argumentatie, coöperatie en caritas in kwalitatief onderzoek’, in: Smaling en Hijmans, *Kwalitatief onderzoek en levensbeschouwing*, 132-170, 157.

52 Smaling, ‘Argumentatie’, 158; zie ook A. Braet, *Retorische kritiek. Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende* (Den Haag 2007). Braet wijst voor retorische analyse (die in dit onderzoek zijdelings een rol speelt en waarvoor, naast veel andere overeenkomende punten, ook betrokkenheid een vergelijkbare rol speelt als voor kwalitatief onderzoek in het algemeen) op het belang van inleving in de doelgroep; betrokkenheid geeft extra mogelijkheden voor begrip en interpretatie.

53 Smaling, ‘Argumentatie’, 164. Zie ook: Boeije, *Analyseren*, 147.

54 F. Wester, *Inhoudsanalyse: theorie en praktijk* (Deventer 2006), 18 en vooral 32.

schappelijk ‘geleefde theologie’ een grote rol speelt in de prediking. De vragen, inzichten en worstelingen van de gemeenteleden zijn daar een onderdeel van.⁵⁵ Betrokkenheid geeft meer inzicht in de betekenis van dit raamwerk en maakt het mogelijk om daar, zowel in de analyse als bij de interpretatie van de analyseresultaten, de juiste aandacht aan te geven. Wel zal er bij elke stap in het onderzoek aandacht moeten zijn voor de risico’s van de persoonlijke betrokkenheid. Er moet nadrukkelijk worden gezocht naar methoden om die te minimaliseren. Dat betekent dat de onderzoeksmethode erop gericht moet zijn om de objectiviteit zoveel mogelijk te waarborgen. Bij de bespreking van de methodologie (hoofdstuk 4) zal ik duidelijk maken hoe dat binnen dit onderzoek een plaats heeft gekregen.

1.8 Een theologisch uitgangspunt

Onderzoek doen naar de inhoud van concrete preken behelst het bestuderen van *geloofstaal* en van een *geloofspraktijk*. De geloofstaal is een vorm van bemiddeling van ervaringen van Gods aanwezigheid en werkzaamheid. In de preken die in dit onderzoek het onderzoeksmateriaal vormen, staat de tekst van de Schrift centraal. Daarvan wordt een verklaring gegeven. In de prediking proberen de predikanten een verbinding te leggen tussen de tekst van de Schrift en de betekenis daarvan voor de geloofs- en levenspraktijk van de hoorders. Daarin raken geloofs-overtuigingen en geloofservaringen elkaar. De gebruikte geloofstaal is uiting van ervaringen in een geloofspraktijk.⁵⁶ Er is sprake van reflectie op de inhoud van en de ervaring met de Schrift en van de ervaring(en) met de God van de Schrift. Deze preken hebben ook in de gebruikte taal nadrukkelijk een religieuze bedoeling. Het is de taal van het geleefde geloof. In dat geleefde geloof hebben ervaringen van openbaring een plaats. Gelovigen hebben een visie op openbaring en waarheid die op die ervaringen gebaseerd is.⁵⁷ In dit onderzoek worden die geloofsover-

55 F.G. Immink, *Het heilige gebeurt. Praktijk, theologie en traditie van de protestantse kerkdienst* (Zoetermeer 2011), 235 en A.R.J. Pleijter, *Typen en logica van kwalitatieve inhoudsanalyse in de communicatiewetenschap* (Ubbergen 2006), 34.

56 P. Ward, ‘The Hermeneutical and Epistemological Significance of Our Students. A Response to Bonnie Miller-McLemore’, in: *International Journal of Practical Theology*, 16 (1) (2012), 55-65, 60-61; zie ook: G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek* (Zoetermeer 2012), 70-73.

57 E. Borgman en S. van Erp, ‘Incarnatie en Godskennis. Over het eigene van de systematische theologie’, in: A.L.H.M. van Wieringen, *Theologie en methode*

tuigingen en geloofservaringen vanuit hun eigen merites onderzocht.⁵⁸ De werkelijkheid van de Godsontmoeting wordt serieus genomen. Dat betekent dat in de beschrijving en analyse theologische concepten die aansluiten bij de praktijk van het onderzoeksveld het uitgangspunt vormen. Het is de intentie om recht te doen aan ‘*the beliefs, values and commitments involved in these practices*’.⁵⁹ Ik treed de bevinding tegemoet vanuit de preekpraktijk zelf en vanuit de vooronderstellingen die daarin van kracht zijn.⁶⁰ Dat betekent dat in dit onderzoek zowel het bestaan, de kenbaarheid en de werkzaamheid van God alsook deikbaarheid van een relatie met Hem het uitgangspunt vormen. Ten aanzien van de prediking betekent dit dat ‘de ruimte tussen de mond van de prediker en het oor van de hoorder’ wordt gezien als ‘de ruimte waarin de Geest wil werken’.⁶¹

1.9 Verkenning, *sensitizing concepts* en de eerste twee analyserondes

Ter verkenning van het veld van onderzoek werd onderzoek gedaan naar hoe de predikanten zelf de prediking beschrijven. Het ging om het vinden van hun ‘gepreekte homiletiek’. Daarvoor onderzocht ik catechismuspreken over Zondag 25 en 31, die beide over de prediking spreken.⁶²

(Bergambacht 2012), 226.

58 F.G. Immink, *Over God gesproken. De preek in theorie en praktijk* (Utrecht 2018), 10.

59 F.G. Immink, ‘Theological Analysis of Religious Practices’, in: *International Journal of Practical Theology*, 18 (1) (2014), 127-138, 129.

60 F.G. Immink, *Bidden in het besef van Gods tegenwoordigheid* (Zoetermeer 2016), 15-16. Daar geeft Immink aan dat hij vanuit dit standpunt onderzoek doet naar het gebed in de christelijke traditie.

61 M.J. Kater, *Liever langer luisteren. Een focus op de communicatie van het Woord in de 21^e eeuw* (Apeldoorn 2017), 16.

62 Uit *Zondag 25* met name *vraag 65*: Aangezien dan alleen het geloof ons Christus en al Zijn weldaden deelachtig maakt, vanwaar komt zulk geloof?

Antwoord: Van den Heiligen Geest, Die het geloof in onze harten werkt door de verkondiging van het heilig Evangelie, en het sterkt door het gebruik van de Sacramenten.

Uit *Zondag 31* de vragen 83 en 84: *Vraag 83*: Wat zijn de sleutelen des hemelrijks?

Antwoord: De verkondiging van het heilig Evangelie en de Christelijke ban of uitsluiting uit de Christelijke gemeente, door welke twee stukken het hemelrijk de gelovigen opgedaan en de ongelovigen toegesloten wordt.

Vraag 84: Hoe wordt het hemelrijk door de prediking van het Evangelie ontsloten en toegesloten?

Antwoord: Alzo, als, volgens het bevel van Christus, aan de gelovigen, allen en

Ik zocht naar wat de predikanten daarin zeggen over de prediking, de predikant en de hoorders. De selectie van deze preken was gebaseerd op het jaar van uitgave. Van alle prekenbundels over de Heidelbergse Catechismus (verder HC) van predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten die vanaf 2000 zijn uitgegeven, selecteerde ik de preken over deze Zondagen. Het betrof elf bundels.⁶³ Deze gerichte analyse omvatte dus 22 preken. De resultaten van dit empirische onderzoek heb ik daarna vergeleken en aangevuld met wat in secundaire bronnen uit de Gereformeerde Gemeenten met betrekking tot de prediking is geschreven. Dit onderzoek was erop gericht om het zelfverstaan van de Gereformeerde Gemeenten ten aanzien van het bevindelijk preken in beeld te krijgen. Dat zelfverstaan (de gepreekte homiletiek) gaf een eerste beeld van het veld van onderzoek. De resultaten van dat onderzoek vormen een onderdeel van hoofdstuk 2.

Bij het begin van het onderzoek is gebruikgemaakt van zogenoemde ‘*sensitizing concepts*’ of ‘attenderende begrippen’.⁶⁴ Zulke concepten vormen een startpunt vanwaaruit de onderzoeker het onderzoeksmateriaal tegemoet treedt.⁶⁵ Het zijn begrippen die verwijzen naar personen, gebeurtenissen of situaties die mogelijk van belang zijn voor het onderzoeksonderwerp.⁶⁶ Ze zijn bedoeld om richting te geven aan het onderzoek. Dat doen ze doordat ze de onderzoeker een vertrekpunt geven voor de analyse van de data. *Sensitizing concepts* zijn de ‘voelsprietten’ waarmee hij of zij ideeën uitwerkt die een verklaring kunnen

---

een iegelijk, verkondigd en openlijk betuigd wordt, dat hun, zo dikwijls als zij de belofte van het Evangelie met een waar geloof aannemen, waarachtiglijk al hun zonden van God, om der verdienste van Christus wille, vergeven zijn; daarentegen alle ongelovigen, en die zich niet van harte bekeren, verkondigd wordt, dat de toorn Gods op hen ligt, zolang als zij zich niet bekeren; naar welk getuigenis van het Evangelie God zal oordelen, beide in dit en in het toekomstige leven.

- 63 Het betreft de catechismusverklaringen van de predikanten: G.J. van Aalst, J.J. van Ekeveld, W. Hage, C. Harinck, A.F. Honkoop, J. Karels, A. Moerkerken, H. Paul, C. van de Poel, E. Venema en J. Verweij.
- 64 D.B. Baarda e.a., *Basisboek Kwalitatief onderzoek. Praktische handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek* (Groningen 2001), 44.
- 65 K. Charmaz, *Constructing Grounded Theory. A Practical Guide Through Qualitative Analysis* (Los Angeles/Londen/New Delhi/Singapore/Washington DC 2011), 17.
- 66 Baarda e.a., *Basisboek*, 44.

bieden voor bepaalde verschijnselen.⁶⁷ Het gaat daarbij om concepten waarvan de onderzoeker een vermoeden heeft dat ze behulpzaam zijn bij het bestuderen van het onderzoeksmateriaal. Ze kunnen effectief zijn bij het vormen van een *framework* voor het analyseren van empirische data en uiteindelijk voor het ontwikkelen van een dieper verstaan daarvan.⁶⁸ Zulke concepten zijn vaak tijdelijk en kunnen in het onderzoek losgelaten worden wanneer beter bruikbare of definitieve concepten uit het onderzoek naar voren komen.⁶⁹ Ze dienen als heuristische hulpmiddelen om het onderzoeksmateriaal te ontsluiten.⁷⁰

In het kader van het zoeken naar *sensitizing concepts* is gekeken naar mogelijk aanwezig 'rijk materiaal' (*rich data*). Dat is gevonden in voorbereidingspreken voor het Heilig Avondmaal en in preken over HC 30, vraag 81.⁷¹ De keuze voor de analyse van deze preken is gebaseerd op de bijzondere plaats die het Heilig Avondmaal, met name de voorbereiding daarop, in bevindelijk gereformeerde kring heeft. De combinatie van de – op dat moment van het onderzoek nog geldende – keuze voor preken die vanaf 1990 waren uitgegeven⁷² en voor voorbereidingspreken maakte het mogelijk om een selectie te maken waarin de persoonlijke voorkeur van de onderzoeker werd geminimaliseerd. De prekenserie *Uit den schat des Woords*, een prekenreeks die namens het kerkverband wordt uitgegeven, vormde het uitgangspunt. In de periode vanaf 1990 tot aan 2014, het jaar

67 R. Bosch en H. Boeije, 'Wetenschapsfilosofische grondslagen bij *Analyseren in kwalitatief onderzoek*', https://pure.knaw.nl/portal/files/461772/artikel_wetenschapsfilosofische_grondslagen.pdf, p. 13 (laatst gezien op 12 februari 2019); Bosch, *Wetenschapsfilosofie*, 75-76.

68 G.A. Bowen, 'Grounded Theory and Sensitizing Concepts', in: *International Journal of Qualitative Methods* 5 (3) (2006), 12-23, 20.

69 W.C. van den Hoonaard, *Working with sensitizing concepts: analytical field research* (Londen/New Delhi 1997), 2.

70 Boonstra, *Omgang met de Bijbeltekst*, 9; U. Kelle, 'The Development of Categories: Different Approaches in Grounded Theory', in: A. Bryant en K. Charmaz, *The SAGE Handbook*, 191-213, 208.

71 *Vraag 81: Voor wie is het Avondmaal des Heeren ingesteld?*
Antwoord: Voor degenen, die zichzelf vanwege hun zonden mishagen, en nochtans vertrouwen, dat deze hun om Christus' wil vergeven zijn, en dat ook de overblijvende zwakheid met Zijn lijden en sterven bedekt is; die ook begeren, hoe langer hoe meer hun geloof te sterken en hun leven te beteren. Maar de hypocrieten en die zich niet met waren harte tot God bekeren, die eten en drinken zichzelf een oordeel.

72 Later in het onderzoek is vanwege de verhoging van de actualiteit van de preken het jaar 2000 als uitgangspunt genomen.

waarin het onderzoeken van de preken begon, waren er drie preken in die serie waarvan de inhoudsopgave aangaf dat het voorbereidingspreken waren.⁷³ Het betrof de preek ‘De discipelin Tabitha’ naar aanleiding van Handelingen 9:36-40,⁷⁴ de preek ‘De ware dorst naar God’ naar aanleiding van Psalm 42:1-3⁷⁵ en de preek ‘De dochters van Zelafead’ naar aanleiding van Numeri 27:4b.⁷⁶ Voor catechismuspreken over Zondag 30 die na 1990 waren gepubliceerd was een veel bredere keuze mogelijk. Er waren 14 complete catechismusverklaringen van predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten die in dat tijdvak vielen. Uit die bundels koos ik, met als enige criterium dat het geen preken mocht betreffen van predikanten van wie ook voorbereidingspreken werden onderzocht, drie preken over vraag 81. Dat werden de preken ‘De ware Avondmaalsviering’,⁷⁷ ‘Het Heilig Avondmaal des Heeren’⁷⁸ en ‘De oprechte Avondmaalsviering’.⁷⁹ Deze preken vormden de selectie waarmee de tweede analyseronde begon. Dat was ook de eerste kennismaking met het open onderzoeken van onderzoeksmateriaal. Daarmee begon de fase waarin de onderzoeksmethode GTM in het onderzoek concreet gestalte kreeg. Ik begon met de voorbereidingspreken. Daarna heb ik de catechismuspreken over HC vraag 81 geanalyseerd. De resultaten van deze analyseronde zijn verwerkt in hoofdstuk 3. Daar komt ook aan de orde welke *sensitizing concepts* daarbij werden gevonden en hoe deze in het onderzoek een richtinggevende rol hebben gespeeld.

73 De uitgave van de serie in 2014 was nog niet uitgekomen, dus die is niet in de selectie meegenomen. Ook bleek later dat er in de betreffende jaren eigenlijk nog meer voorbereidingspreken in de bundels stonden, maar daarvan was in de inhoudsopgave niet aangegeven dat het voorbereidingspreken waren. Daardoor zijn die bij de eerste selectie niet meegenomen.

74 J.C. Weststrate, ‘De discipelin Tabitha’, in: *Uit den schat des Woords*, jrg. 49 (Utrecht 1998), 118-131.

75 B. van der Heiden, ‘De ware dorst naar God’, in: *Uit den schat des Woords*, jrg. 54 (Utrecht 2003), 51-67.

76 A.J. Gunst, ‘De dochters van Zelafead’, in: *Uit den schat des Woords*, jrg. 59 (Utrecht 2008), 5-21.

77 A. Hoogerland, *De Heidelbergse Catechismus, deel II* (Barneveld 1990), 49-63.

78 J. Karels, *Het leerboek van vrije genade. De Heidelbergse Catechismus, deel 2* (Sommeledijk 2004), 49-63.

79 D. Rietdijk en C.G. Vreugdenhil, *De Heidelbergse Catechismus. 52 preken* (Heerenveen 1998), 416-427.

1.10 Toelichtingen op *De Christenreis* van John Bunyan (1628-1688)⁸⁰

Aan het einde van het onderzoekstraject is gezocht naar een ‘verdikking’ (*thickening*) en triangulatie ten aanzien van de resultaten.⁸¹ Daarvoor bleek een goede bron voorhanden te zijn. Bij de bestudering van de preken en de secundaire bronnen was het vermoeden ontstaan dat er, ten aanzien van verschillende aspecten van de bevinding in de preken, sprake was van een sterke beïnvloeding door met name John Bunyans *De Christenreis naar de eeuwigheid*.⁸² Voor de verdikking en triangulatie werd daarom gebruikgemaakt van toelichtingen die verschillende predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten bij dit boek hebben geschreven.⁸³ Aan de hand van een vergelijking met de resultaten van een analyse van deze (in druk uitgegeven) toelichtingen, werd de kwaliteit van de eerder gevonden resultaten gecontroleerd. Daarmee werd tegelijk een belangrijke bron geëxploreerd die door de predikanten in de preken wordt opgevoerd.

Prediker en auteur John Bunyan heeft in de Gereformeerde Gemeenten groot gezag.⁸⁴ Hij behoort er tot de populaire auteurs⁸⁵ en wordt er gezien als een geloofsheld. Al is het dan een geloofsheld ‘waar de buitenwereld

80 Zie voor een Nederlandstalige biografie: H. van 't Veld, *De pelgrimsstaf is in mijn hand. John Bunyan (1628-1688). Een biografie* (Utrecht 2004).

81 Zie voor triangulatie: Wester en Peters, *Kwalitatieve analyse*, 193-194 en 199-200; Baarda e.a., *Basisboek*, 96-97.

82 John Bunyan (1628-1688) publiceerde zijn *The Pilgrim's Progress* in 1678. Vier jaar daarna verscheen in Nederland de eerste vertaling: *Eens christens reyse na de eeuwigheyt* (Amsterdam: Johannes Boekholt, 1682). Zie voor informatie over de geschiedenis van de uitgaven van dit boek in Nederland: J.B.H. Alblas, ‘De verspreiding van Bunyans werk in Nederland’, in: G.J. Schutte e.a., *Bunyan in Nederland. Opstellen over de waardering van John Bunyan in Nederland* (Houten 1989), 21-33.

83 Hiervoor zijn de volgende toelichtingen gebruikt: P. Blok, *John Bunyan De Christenreis naar de eeuwigheid, met 73 door A. Wessels geschilderde tafereelen en meditatieve toelichtingen van Ds. P. Blok* (Utrecht 1992); B.J. van Boven, *De Christenreis in twintig overdenkingen* (Ermelo 2013); Harinck, *Personen uit de ‘Christenreis’ van John Bunyan*; E. Venema, *Op reis naar de eeuwigheid* (Dordrecht 1990); Vergunst, *De geestelijke pelgrim* (Houten 1987).

84 T. Brienens, ‘Lezen in Bunyan’, in: Schutte, *Bunyan in Nederland*, 95-105, 100.

85 J.D.Th. Wassenaar, *Vreemdelingschap. Historische en hedendaagse stemmen uit kerk en theologie* (Zoetermeer 2014), 216.

niets van begrijpt'.⁸⁶ De predikanten zijn ervan overtuigd dat Bunyan in zijn schrijven werd 'geleid door de Heilige Geest'.⁸⁷

Het gezag dat de predikanten aan Bunyan, met name aan *De Christenreis*, toekennen, blijkt ook uit de wijze waarop ze in hun toelichtingen met het boek omgaan. Ze geven daarin als het ware een 'exegese' van *De Christenreis*. Vanuit die 'exegese' komen ze dan tot een bespreking waarin de geloofsbeleving centraal staat.⁸⁸

In de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten speelt Bunyan een rol doordat de predikanten gebruikmaken van zijn uitleg van de Schrift. Zijn invloed is echter met name gevolg van zijn literaire werk. Doordat Bunyan de taal van de Bijbel zo grondig in zich had opgezogen, is dat literaire werk niet alleen doortrokken met Bijbelse verwijzingen, frases en woordkeuzes,⁸⁹ maar ook (in de tekening van de karakters en hun ervaringen) gebaseerd op Bijbelse voorbeelden.⁹⁰ Het gebruik van Bijbelse taal en parallellen maakt dat Bunyans proza in preken ingezet kan worden om thema's uit de geloofsbeleving of de geloofsleer toe te lichten.

Meer nog dan als bron voor de Schriftuitleg of als toelichting bij de geloofsleer, is Bunyan van invloed op de visie op het geloofsleven. De predikanten vinden in zijn werk, met name in *De Christenreis*, 'vooral de beschrijving van de bevindelijke weg, die de zondaar gaat onder bewerking van de Heilige Geest'.⁹¹

86 P. van Trigt, 'John Bunyan', in: G. Harinck e.a., *Het gereformeerde gebeugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009), 131-141, 139. Hij citeert daarbij uit *De Saambinder* (1978).

87 A. Vergunst, *De geestelijke pelgrim*, 21.

88 Er zijn gemeenten waarin *De Christenreis* onderwerp was in de wekelijkse zogenoemde 'Bijbellezingen'. Dat zijn doordeweekse kerkdiensten waarin in de vorm van homilieën hele Bijbelboeken of Bijbelse geschiedenissen achter elkaar worden 'bepreekt'. Soms werden in zulke diensten niet Bijbelse stoffen als uitgangspunt genomen, maar *De Christenreis*. Dat benadrukt wel de (bijna) gelijkstelling met de Schrift.

89 W.R. Owens, 'John Bunyan and the Bible', in: A. Dunan-Page (red.), *The Cambridge Companion to Bunyan* (Cambridge 2010), 39-50, 49.

90 Owens, 'John Bunyan and the Bible', 44; B.E. Horner, *Pilgrim's Progress. Themes and Issues* (Darlington England 2003), 21 wijst erop dat er sprake is van een bijna naadloos samenweven van Bijbelteksten waarbij die vaak zo in elkaar en in Bunyans verhaal overlopen dat de lezer zich niet eens bewust is van het feit dat aan de Bijbel wordt gerefereerd.

91 Brienens, 'Lezen in Bunyan', 103.

Het exploreren van deze door de predikanten zelf opgevoerde bron voor de prediking, heeft als triangulatie en verdikking veel opgeleverd. Een deel van die resultaten is als excurs in hoofdstuk 2 en 6 terug te vinden.

1.11 Relevantie

1.11.1 Wetenschappelijke relevantie

Zoals eerder (1.1) aangegeven is er ten aanzien van de kennis van de gereformeerde spiritualiteit, van de bevinding, sprake van een leemte. Er is geen wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de persoonlijke geloofsbeleving en naar de visie op die beleving zoals predikanten die in preken verwoorden. Het onderzoek draagt in dit opzicht bij aan kennisvermeerdering.

Daarnaast vormt het onderzoek een aanvulling op bestaand spiritualiteitsonderzoek. Waar in het bestaande onderzoek de nadruk ligt op de grote spirituele (mystieke) teksten, staat in dit onderzoek de geleefde spiritualiteit in de ‘gewone’ situatie van de wekelijkse prediking centraal. Daarbij is er bovendien sprake van een benadering vanuit de empirie. Het onderzoek komt daarmee dicht bij de concrete persoonlijke geloofsbeleving in de gereformeerde traditie. Het kennisvermeerderende en aanvullende karakter van het onderzoek maakt het mogelijk om de gereformeerde spiritualiteit aan de hand van dit onderzoek beter te vergelijken met andere vormen van (christelijke) spiritualiteit.

1.11.2 Maatschappelijke relevantie

De kerk maakt een wezenlijk deel uit van de maatschappij. Dat betekent dat een kerkelijk belang tot op zekere hoogte ook een maatschappelijk belang is. Dit onderzoek heeft maatschappelijk echter ook belang omdat het meer inzicht kan geven in de geloofsbeleving van een kenmerkende groep binnen het geheel van de Nederlandse samenleving. De bevindelijk gereformeerden hebben een eigen bijdrage in het politieke en maatschappelijke leven en debat. Meer kennis van de eigenheid van hun geloofsbeleving maakt meer wederzijds begrip mogelijk in maatschappelijke discussies. Veel van de actuele ethische discussies waarin bevindelijk gereformeerden zich laten horen en hun zorgen uiten, hebben nadrukkelijk een relatie met hun geloofsbeleving. Het onderzoek brengt daarmee achtergronden voor de door hen in het maatschappelijk debat aangedragen uitgangspunten in beeld.

Dit onderzoek heeft ook maatschappelijke relevantie door de empirische benadering van de inhoud van preken. De mogelijkheden van een dergelijk onderzoek komen in beeld. Aan de hand daarvan kan gekeken worden in hoeverre empirisch onderzoek inzicht geeft in de geloofsbeleving en in de visies daarop zoals die onder andere in preken tot uiting komen. Dat betekent dat het onderzoek bijdraagt aan de vraag welke onderzoeksmethoden behulpzaam kunnen zijn voor het onderzoeken en eventueel vergelijken van verschillende religieuze (preek)tradities. Zo kan duidelijk worden of een dergelijk onderzoek van betekenis kan zijn voor het versterken van wederzijds begrip tussen de verschillende stromingen binnen de christelijke religie en tussen de verschillende religies. Kennis van elkaars tradities en visies ten aanzien van de persoonlijke geloofsbeleving en het eventueel herkennen van onderdelen daarvan in de eigen traditie kan bijdragen aan wederzijds begrip en integratie.

1.12 Overzicht van de inhoud

Er is hierboven al van verschillende onderwerpen aangegeven dat ze in vervolghoofdstukken uitgebreider aan de orde zullen komen. Voor het overzicht over het geheel van deze studie is het goed om hier de inhoud van de volgende hoofdstukken kort te bespreken.

In hoofdstuk 2 breng ik een historisch en homiletisch kader aan. Ik geef een beknopt overzicht van de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten. Daarin besteed ik aandacht aan de prediking. Ook beschrijf ik, aan de hand van empirisch onderzoek en van publicaties door predikanten uit het kerkverband, hoe binnen de kring van de Gereformeerde Gemeenten de prediking beschouwd wordt. Daarbij komt ook de visie op de verantwoordelijkheid van de predikant ten aanzien van de prediking aan de orde.

Hoofdstuk 3 biedt een conceptuele introductie van het begrip ‘bevinding’, binnen het bredere kader van de christelijke spiritualiteit. Ik beschrijf hoe voor deze invulling van het begrip empirisch onderzoek is gedaan in voorbereidingspreken voor het Heilig Avondmaal en in preken over Zondag 30, vraag en antwoord 81, van de HC. Daarna komt aan de orde hoe de gegevens over de bevinding (en spiritualiteit) die in de literatuur en in het empirisch onderzoek gevonden zijn als *sensitizing concepts* richting hebben gegeven aan het vervolg van het onderzoek.

Het vierde hoofdstuk handelt over de methodologische aspecten van het onderzoek. De onderzoeksmethode, Grounded Theory Method, krijgt een toelichting vanuit de praktijk van dit onderzoek. Ik geef voor-

beelden uit het onderzoeksmateriaal en leg uit hoe ik in de analyses heb gewerkt met memo's en notities.

Vanuit de beschrijving van de prediking als 'Schriftuurlijk-bevindelijk' wordt in hoofdstuk 5 gekeken naar de betekenis van het koppelteken tussen deze twee begrippen. Aan de hand van voorbeelden uit het onderzoeksmateriaal komt aan de orde hoe predikanten in de uitleg van de Schrift hun visie op de geloofsbeleving aan de tekst verbinden. Deze beschrijving is erop gericht om inzichtelijk te maken hoe in de Schriftuitleg de hoofdlijnen uit de bevinding – zoals die in de preken te vinden zijn en in de hoofdstukken 6 tot en met 8 worden toegelicht – worden gekoppeld aan de Bijbeltekst.

In hoofdstuk 6 maak ik aan de hand van fragmenten uit preken inzichtelijk dat in de uitleg sprake is van een bepalende invloed van verschillende metaforen met betrekking tot het geestelijk leven. Deze metaforen vormen als het ware de 'bril' waarmee de predikanten de Schrift lezen. Ze leiden tot de opvatting van het geloofsleven als een weg. Nadat de rol van deze metaforen bij de uitleg van de Schrift helder is gemaakt, wordt vanuit de preken een zo nauwkeurig mogelijke reconstructie van die geloofsweg gegeven.

In hoofdstuk 7 komt aan de orde dat in de preken sprake is van veel aandacht voor zelfreflectie ten aanzien van het geloof. De oproep tot zelfonderzoek is in de preken nadrukkelijk aanwezig. Ik laat zien hoe dat oproepen in de preek gebeurt, hoe het vorm krijgt. Daarna wordt uit de preken gereconstrueerd wat de predikanten onder zelfonderzoek verstaan. Er blijkt in de oproep tot zelfonderzoek een spirituele praktijk van zelfonderzoek te worden verondersteld. De rol die de oproep tot zelfonderzoek en de daarbij veronderstelde spirituele praktijk hebben in het functioneren van de bevinding in de preek, licht ik in dit hoofdstuk toe.

De betekenis die de visie op de (uit)verkiezing, de verzoening en de toekomstverwachting voor de bevinding heeft, komt aan de orde in hoofdstuk 8. Daarbij licht ik vanuit de preken toe hoe de visie op de Eeuwige Vrederaad van invloed is op de geloofsbeleving. Ik besteed aandacht aan het gegeven dat als gevolg van die visie het spreken over de geloofsbeleving in de preken een sterk juridisch karakter heeft. Ten aanzien van de verzoening komt aan de orde dat in de preken het model van 'verzoening door voldoening' bepalend is voor de bevinding. Aan de hand van preekfragmenten maak ik duidelijk dat daarin het objectieve verzoeningswerk ingebracht wordt in de subjectieve doorleving van het geloof. We zien dat de beschrijving van de verzoening gebeurt vanuit

het perspectief van de doorleving ervan door de gelovige. Het hoofdstuk sluit af met een bespreking van de rol die de verwachting van een eeuwige toekomst in de preken heeft.

Tot slot wordt het onderzoek in hoofdstuk 9 voorzien van reflecties.

In het vervolg van dit onderzoek is sprake van een aantal praktische uitgangspunten die van invloed zijn op de gebruikte Bijbelvertaling, de sekse van de voorgangers en verschillen tussen verwijzingen. Het betreft de volgende punten:

- In dit onderzoek sluit ik aan bij de keuze die binnen de Gereformeerde Gemeenten is gemaakt ten aanzien van het Bijbelgebruik. Dat betekent dat citaten uit de Schrift altijd worden weergegeven in de Statenvertaling.
- Omdat binnen de Gereformeerde Gemeenten alleen mannen in het ambt kunnen dienen, spreek ik over predikanten altijd in de hij-vorm. In alle gevallen waarin niet naar een predikant wordt verwezen, kan voor ‘hij’ ook ‘zij’ gelezen worden.
- Verwijzing naar primaire bronnen (de preken die het corpus voor het onderzoek vormen) gebeurt direct na het fragment tussen vierkante haken, dus bijvoorbeeld: [Schot 2013, 128]. Bij predikanten met eenzelfde achternaam volgen na die naam de voorletters, bijvoorbeeld: [MulderGWS 2012, 91].
- Aan het begin en aan het einde van het onderzoek is gebruikgemaakt van Catechismuspreken. Verwijzingen daarnaar sluiten aan bij de verwijzing naar tekstpreken, alleen voeg ik na het vermelden van de naam toe om welke Zondagsafdeling van de Heidelbergse Catechismus het gaat. Bijvoorbeeld: [Paul HC25 2005, 352].
- In de eindfase van het onderzoek is gebruikgemaakt van de bundel *Avondmaalspreken* voor het toelichten van bepaalde onderdelen met significante citaten.⁹² Verwijzingen daarnaar volgen de lijn voor de primaire bronnen, maar krijgen de naam van de bundel als toevoeging. Bijvoorbeeld: [Huijser 2014 *Avondmaalspreken*, 70].
- In de eindfase van het onderzoek is, met hetzelfde doel, ook gebruikgemaakt van leespreken die te vinden zijn op www.prekenweb.nl. Dat is een website met preken van predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten. Dat betreft zowel preken die te beluisteren zijn, als preken die gelezen kunnen worden. Er is voor dit onderzoek gebruikgemaakt

---

92 B.J. van Boven e.a., *Avondmaalspreken. Voorbereidings- en nabetrachtingspreken* (Goes 2014).

---

van de leespreken die daarop te vinden zijn. Naar deze preken verwijs ik met een voetnoot. Daarin noem ik de naam van de auteur, de titel van de preek en de laatste datum waarop de preek op internet is bekeken.

- Wanneer in een excurs fragmenten uit de gebruikte toelichtingen op *De Christenreis* worden gebruikt, geldt de verwijzingsregel voor primaire bronnen.
- Bij citaten uit secundaire bronnen vindt de verwijzing plaats via een voetnoot.